

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13847845>

Азимхўжа Отахўжаев

тарих фанлари доктори,

мустақил тадқиқотчи

Суғднинг озиқ-овқат маҳсулотлари

Аннотация. Мақолада илк ўрта асрларга оид суғдий тилли манбалар таҳлили орқали Суғд тарихий-маданий ўлкаси аҳолисининг ўша даврда истеъмол қилган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Суғд ва унга қўшни воҳалар, дашт кўчманчилари ва қўшни давлатлар хусусан Хитой билан бўлган алоқаларида озиқ-овқат маҳсулотларининг ўзаро интеграцияси таҳил этилган.

Калит сўзлар: Суғд, Марказий Осиё, илк ўрта асрлар, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли, суғорма деҳқончилик, яйлов чорвачилиги, донли, дуккакли, полиз экинлари, боғдорчилик, узумчилик, гўшт маҳсулотлари.

Суғд тарихий-маданий ўлкаси (Марказий – Самарқанд Суғди, Ғарбий – Бухоро Суғди, Жанубий – Қашқадарё Суғди) Марказий Осиёнинг географик жihatдан қулай ҳудудига жойлашган. Шарқи ва марказидаги тоғли ва тоғолди зоналари, серсув дарёлари, жануби ва ғарбидаги дашт ва чўллари қадим-қадимдан инсонларни қўним топиб, яшаши учун катта имкониятлар берган. Бу ердан макон

топган қабила ва элатлар қадимдан суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, хонадон ва яйлов чорвачилигига асосланган миришкорлар, соҳибкорлар ва чорвадорлар ҳисобланишган. Шу боис ҳам аҳоли озиқ-овқат маҳсулотларини ўз эҳтиёжларидан зиёда даражада етиштириб, уларни сақлаб, ўз бозори ва хориж бозорига чиқара олган [12. – Б. 85-89.].

Суғдада етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотларини манбалар асосида тасниф қиладиган бўлсак, қуйидаги манзаранинг гувоҳи бўламиз. Суғдада донли ва дуккакли экинлар, полиз, боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотлари, чорвачилик ва ҳатто овчилик (балиқ ва ёввойи ҳайвонларни овлаш) маҳсулотлари етиштирилган ва истеъмол қилинган дейиш мумкин. Уларнинг истеъмол қилиниши ҳам мавсумий кўриниш олган. Баҳорда сумалак, халим, кўкатдан тайёрланган егуликлардан, ёзда енгилроқ суюк таомлардан, кузда мева-чевалардан, қишда кўпроқ гўштли маҳсулотлардан фойдаланилганлигини тасаввур қилиш мумкин. Чунки бу анъаналарнинг шу кунга қадар минтақамиз халқлари турмуш-тарзида сақланиб қолганлиги бунга исботдир.

Суғднинг қадимги ва илк ўрта асрлардаги озиқ-овқат маҳсулотлари таҳлилида деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш, унинг истеъмоли ва савдоси муҳим ўрин тутган. Буни нафақат “Авесто”, суғдий тилли манбалар, хусусан Муғ тоғи архиви ҳужжатлари, балки хитой тилли солномалар ва антик давр муаллифларининг асарлари ҳам тасдиқлайди [11. – С. 35-75.]. Деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик негизида етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотларининг салмоғи ва сифатини таҳлил қилиш муҳим ўрин тутди.

“Авеста”нинг “Видевдот” китобида: “... Ҳақ йўлида ким энг кўп мўл-кўл экинлар экса, ерларни парвариш қилса, дон етиштира, ўт-ўланлар ўстирса, мева-чевалар етказса, сувсиз ерни суғорса, захоб ерни қуритса, узоқ муддат ҳайдалмаган ерни қўшчи шудгор қилса, бу ер деҳқондан рози бўлади” [1. – Б. 22.], деб алоҳида

деҳқончилик, чорвачилик ва озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш рағбатлантирилган.

Авваллари лалми ерларга деҳқончилик қилиш етакчилик қилган бўлса, кейинчалик суғориладиган ерларга экилган дон маҳсулотларининг ҳажми кескин ортган. Тегирмонларда дон унга айлантирилиб, бозорларга чиқарилган. Бундай сердаромад тегирмонларнинг эгалари ҳукмдорларнинг ўзлари бўлишган. Масалан, Муғ архивининг В-4 ҳужжатига кўра, Панч ҳокими Деваштич Тутискатдаги 3та тегирмонини Махйон исмли шахсга 460 кафч (3680 кг) ун эвазига ижарага берилган [7. – Б. 18-20; 8. – Б.17-24.].

Бундан ташқари, Суғдда озиқ-овқат учун сабзаёт, полиз экинлари ҳам кўплаб экилган. Лалми ва сув чиқариш имкони бўлган ерларда боғдорчилик ва узумчилик ривожланган [4. – С. 10-12.]. Ҳатто, араб тилли муаррих ва географлар Суғдни Араб халифалари ноибларининг, яъни “ислом амирининг боғи” – “халифа боғи” деб таъриф беришган [2. – С. 196.]. Хитой тилли манбалар эса бу ҳақда: “(Ўлка – Суғд) иқлими илиқ, ҳар қандай донни етиштира бўлади. Аҳолиси боғдорчилик ва полизчиликка мойил. Дарахтлари сершоха ўсади. Отлари, туялари, эшаклари бор” [3. – С. 281.], деб маълумот беради.

Агар маълумотларга эътибор берилса, биргина Абгор рустоклигида етиштирилган дон бутун Суғд эҳтиёжи учун етарли бўлган [8. – Б. 62-63.]. Ҳатто Суғдда буғдойнинг 11 нави етиштирилгани диққатни тортади [11. – С. 37.].

Суғдий тилли манбаларда келтирилишича, Суғдда донли ва данакли экинлар, ҳатто чигит (ёғ олиш учун) қолдиқлари топилган [5. – С. 40-45.]. Муғ тоғи архиви хўжалик ҳужжатларига кўра, экин майдонларига: буғдой, арпа, тарик ва нўхот экилган. Боғдорчилик ва узумчилик ривожланган. Тоғолди зоналарида қорамол, қўй, эчки, от, туя, эшак боқилган [13. – С. 12-20.].

Суғдда узумчилик ўзига хос тармоқ ҳисобланган. Панжикентдан археологлар узум сақланадиган ертўлаларни топишган. Узоқ сақланадиган май (мусаллас)лар

тайёрланган. Ҳатто саройларда “соқий” – “зутпат” унвони жорий этилган [14. – С. 140]. Муссалас тайёрлаш технологияси такомиллаштирилиб, бир неча хилдаги май (мусаллас)лар тайёрланган. Муғ архивининг А-16 хужжатида кўра, Панч ҳокими Деваштич, фрамандар Ўт (Ават)дан “маликалар ичадиган майдан юборишини” сўраган [10. – С. 155-159].

Боғлар масаласида Муғ тоғи архиви маълумотида кўра, Суғднинг шарқидаги Панж вилояти ҳокими Деваштичнинг хос ер майдонлари, яъни экинзорлари, ишлаб чиқариш иншоотлари – тегирмонлари, катта-катта боғлари бўлган. Боғларни парваришlash учун махсус боғбонлар жалб этилиб, уларнинг раҳбари манбаларда “боғбонлар бошлиғи” - “парадизпат” деб юритилган [14. – С. 184]. Ибн Ҳавқал ҳам “Бухоронинг мевалари Мовароуннаҳрнинг энг яхши меваларидир, таъми ҳам энг шириндир. ...бир кишининг бир жариб ери бўлса, у ўзини ҳам, ўзига тегишли одамларни ва оила аъзоларидан бир нечтасини ҳам маблағ ва озиқ-овқат билан (таъминлаши) мумкин бўлади”, деб қайд этади. Шунингдек, Самарқанднинг Бунжикат, Маймурғ, Шавдор, Абғар, Йоркат каби рустоқликлари ўзаро боғлар ва экинзорлар билан туташиб кетганлигини таъкидлайди. Кеш меваларинг эртапишарлигини ҳамда Насафда лалмикор ерларнинг кўплигини, Суғднинг бозорлари доимо тўкин-сочин эканлигини эътироф этилган [6. – Б. 40-68].

Суғдда махсус озиқ-овқат ва хўжалик (дон, ун, мева, май – вино, гўшт, сут, тери) маҳсулотларини омборларда давлат эҳтиёжи учун захираларда сақлаш йўлга қўйилган [11. – С. 74]. Бунга сарой аъёнларидан бири фрамандар (фармондор) масъул бўлган. Муғ архивида худди шундай фрамандарлардан бири Ўт (Ават) ва унинг фаолияти ҳақида маълумотлар кўплаб учрайди [10. – С. 146-182]. Айрим озиқ-овқат маҳсулотлари ва чорванинг нарх-наволари ҳақида маълумотлар мавжуд. Архивнинг А-5 хужжатида келтирилишича, от 200 драхм, ёғнинг бир нави 8 драхм, қорамол 11 драхм каби баҳоланган [8. – Б. 51-55; 10. – С. 213-220.].

Суғдга озиқ-овқат маҳсулотларининг айримлари хориждан келтирилган. Масалан, зиравор маҳсулотлар (мурч, зира, кенза, юлдузли анис (бадьян), долчин, чиннигулли зиравор, заъфарон, занжабил (имбир), куркума, кардамон, кунжут кабилар) Ҳиндистон, Эрон каби жанубдаги мамлакатлардан Самарқанд ва Бухоро бозорларига олиб келинган [9. – С. 74-81]. Бу ердан бошқа худудларга тарқатилган. Чорва маҳсулотларининг айримлари шимолидаги кўчманчилардан олинган. Шоли ҳам Суғдга кўпроқ Хоразм ва Фарғонадан олинган деб тахмин қилишимиз мумкин.

Айни пайтда Суғднинг ўзи ҳам хорижга озиқ-овқат маҳсулотлари: хўл ва куриқ мевалар (боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотлари), кўй, эчки, от, туя, паранда кабиларни чиқаришган. Бунда Буюк ипак йўлининг тармоқлари муҳим ўрин тутган. Масалан, хитой элчиси Чжанг Чян томонидан юртимиздан Хитойга мош (худоу), седана (хумо), шолғом (хулуобу), ошқовоқ (хугоу), турп (хулуобу), кашнич (хусуй, сянгтсай), бодом (хутао), анжир, анор олиб бориб экилган. Хусусан, ток-узум (путоу) ва ундан тайёрланадиган майиз ҳамда мусаллас мил.олд. 127-126 йилларда Чжанг Чян Хитой императори У-дига тақдим етган ноёб маҳсулот эди. Узум экиб, ундан майиз ва мусаллас (путоу жю)ни Хитойнинг ўзида етиштиришга император шахсан фармон берган. Ҳатто оширилган бўғдой уни хамиридан тайёрланадиган тандир нон (нонг, хубинг – ху(ғарбликлар) нони)ни ҳам Хитойга Марказий Осиё вакиллари олиб боришган [15. – Б. 194-196]. Савдо-сотик ривожланган даврда элчи ва тужжорлар Хитой императорлари саройига “олтин тусли” шафтоли, қизил ва сариқ гилослар олиб боришган [16. – С. 122-123].

Суғдийлар етакчилигидаги колониялар ҳамда Хитой пойтахти Чанъандаги ғарбий бозори (сиши)даги савдо марказларида туронликлар ошхона ва нонвойхоналар очишган. Чанъанда туркистонликларга тегишли “Ғуз маликаси ресторани” (“Хужи жюси”) фаолият олиб борган. Манбаларга кўра, хитойликлар туронликларнинг седона сепилган ва гўштли нони (сомса)ни жуда қадрлашган [15. – Б. 197-198].

Хулоса қилиб айтганда, озикабоп маҳсулотлар етиштириш, ишлаб чиқариш ва савдосида лалми ҳамда суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик замирида ривожланган Суғд иқтисоди қадимги ва илк ўрта асрларда ўзининг юқори чўққисига чиққан. Кейинги асрларда бу азалий анъаналарни сақлаш ва ривожлантириш йўлидан борди. Натижада бугунги кунга қадар ўзбек, тожик, уйғур халқларнинг таомномаларида қадим Суғдга хос анъаналарни кузатамиз.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Авеста: “Видевдот” китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Тош.ДШИ нашриёти, 2007.
2. Бартольд В.В. Зерафшан: к истории орошения Туркестана. Соч. 3. – Москва: Наука, 1965.
3. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. – том II. – 1950.
4. Гулямов Я.Г. и др. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан, 1966.
5. Данилевский В.В. и др. Исследования растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг Таджикистане // Труды таджикской базы АН СССР. Том VIII.
6. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. / Ш.Камалиддин таржимаси ва изоҳлари. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2011.
7. Исҳоқов М. Суғдиёна тарих чоррағасида. – Тошкент: Фан, 1990.
8. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992.
9. Кобзева О.П., Джалилов О.З. Страницы истории Великого шелкового пути: шелк, специи и чай. – Ташкент, 2013.
10. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – Санкт-Петербург, 2008.
11. Мамарахимова Б. Согдийские документы с горы Муг: как источники хозяйственных отношений раннесредневекового Согда. – Ташкент: TAMADDUN, 2011.

12. Отахўжаев А. Суғда суғорма деҳқончилик анъаналари // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача) мавзусидаги халқаро миқёсдаги илмий-амалий конференция материаллари. 2023 йил-10 июнь. – Бухоро, 2023. –
13. Смирнова О.И. Каталог монет городища Пенджикента. – Москва: Наука, 1963.
14. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: Юридические документы и письма / Чтен., пер. и коммент. В.А. Лившица. – Москва: Изд. Вост. лит-ры, 1962.
15. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007.
16. Шеффер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – Москва: Наука, 1981.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ПРОДУКТЫ СОГДА

Аннотация. В статье на основе анализа согдийских источников раннего средневековья приводятся сведения о продуктах питания, потребляемых жителями историко-культурного региона Согдийской области в то время. Согд и соседние с ним оазисы, степные кочевники, а отношения с соседними странами, особенно с Китаем, включали взаимную интеграцию продуктов питания.

Ключевые слова: Согд, Средняя Азия, раннее средневековье, оседлое и кочевое население, орошаемое земледелие, пастбищное животноводство, зерновые, зернобобовые, бобовые культуры, садоводство, виноградарство, мясная продукция.

FOOD PRODUCTS OF SUGDH

Abstract. The article provides information about the food products consumed by the inhabitants of the historical and cultural region of Sughd at that time through the analysis of Sogdian-language sources of the early Middle Ages. Sughd and its neighboring oases, steppe nomads, and relations with neighboring countries, especially China, included mutual integration of food products.

Keywords: Sughd, Central Asia, the early Middle Ages, settled and nomadic population, irrigated agriculture, pasture livestock, grain, leguminous, pulse crops, horticulture, viticulture, meat products.